

РАЗСЪЖДЕНИЯ ВЪРХУ ЕДНА КНИГА НА ДЮСЕЛИЕ

Ален Дюселие. Византийците. История и култура. Париж, 1988. 275 стр.
(Alain Ducellier. Les Byzantines. Histoire et culture, Editions du Seuil, Paris, 1988. 275 p.)

Откъде идва интересът към Византия и какво е нейното място в световната история? При отговора на този въпрос Ален Дюселие отново напомня за вкоренените у западния човек предразсъдъци към източнокристиянската империя и създадения от нея свят. Установените още в средновековието модели на поведение водят до изграждането на образа на една “стерилна планета” (по думите на автора), издънка на Orbis Romanus, символ на падението, отровен извор на множество ереси и схизми — един свят, неопределен и неопределил своята същност, близък и далечен както по отношение на ислямския изток, така и на християнския запад. След XIII в. Западът (като културно-политическо понятие¹) стабилизира своите граници и въпреки западната интервенция в Леванта и Егея православният “византийски” свят остава извън неговите граници, самотен срещу новата ислямска експанзия, осъществена този път от османските турци. Западният човек на XX в. все още носи архетипно духа на кръстоносните походи и идеята за “византийското предателство” спрямо християнската кауза не напуска дори майстори на перото, които опитват своите сили в полето на византинистиката. Крайните католически ригористи и либерално настроените “просвещенци” имат приблизително едно и също отрицателно мнение при осмислянето на феномена Византия. Повикът на Дюселие е за един нов професионализъм, за ликвидирание на предразсъдъците и преосмисляне на историята, за едно “ново средновековие” (изразът е на Ж. льо Гоф). Авторът смята, че без Византия ключът към разбирането на Източна Европа е загубен.

Ален Дюселие, професор по история в университета в Тулуза, тръгва към тази задача след множество съчинения за съдбата на Източното Средиземноморие през средновековието и ролята, размерите и смисъла на конфронтацията ислям—християнство². Краткият исторически ескиз, заложен в първия раздел — “Византия — рай за специалистите или поле за изследвания на всички?”, дава повод на автора да постави отново на преценка битуващите мнения за крайния консерватизъм и произтичащата от него неподвижност на византийското общество. Византийският свят е подложен на промени,

по-слабо забележими от промените на Запад, но не по-малко реални. “Трябва също да се отбележи — пише авторът — колко е изкуствено третирането на византийската история като нещо, което няма пряко отношение към нас. Трябва очевидно да се обясни произходът на тази стара грешка, на този деформиран образ на Византия в очите на западния свят, създаден от латинското християнство след векове културно съперничество с Изтока. Смятана за чужда и враждебна, затворена поради езиковата бариера, византийската история привлича вниманието на един малък елит на Запад, често пъти заинтригуван повече от античното наследство, което носи Византия, отколкото от самата нея” (с. 24).

Неразбирането на другия е проблемът, който вълнува Дюселие, но и самият автор понякога остава в плен на тази традиция, поставяйки си за задача да прескочи бариера, която се оказва твърде висока. Добър познавач на западната византоложка традиция, Дюселие показва познаване само от “птичи поглед” на източноевропейските и на руската школа във византинистиката. Понякога в хода на разсъжденията авторът изпада в противоречия, в очевидно разминаване между концептуалния модел и вечно изневеряващата му практика — трудност, която стои практически пред всички историци и в по-общ план пред всички изследвачи на обществото и човешката мисъл.

Вторият раздел е озаглавен “Силата и свободата на вярата: Църквата и вярващите”. Тук Дюселие преминава към осмисляне на модела — християнските ценности и тяхното значение за обществото; организацията на църквата като небесен архетип и проникването на човешките слабости в нея; характерната византийска концепция за уподобяване на земната власт и йерархия на небесната. Разсъжденията на автора за духовното съсловие във Византия търсят разковничето на духовния феномен, на онази “специфична религиозност”, в чиято сърцевина е заложена идеята за ежедневното присъствие на небесния свят тук, на земята, засвидетелствувано и в ритуалите, и в подредбата на храма и предолтарното пространство³. Що се отнася до организацията на църквата и до нейното място в обществото, Дюселие не е склонен да приеме без резерви термина “цезаропапизъм”, изхождайки от позициите на видни отци на вярата и църковни служители — Кападокийските отци, Атанасий Александрийски, Амброзий Медиолански, Йоан Дамаскин, Теодор Студит, Фотий и Антоний. В правните документи, и най-вече в т. нар. Епанагога (втората половина на IX в.), е залегнала идеята за съзвучието (симфонията) между светската и духовната власт в империята, на което Дюселие отделя значително внимание. Понякога твърде сложните отношения между василевс и патриарх водят до нарушаване на равновесието в полза на светските управници, но авторът е склонен да приема идеала за по-меродавен от изблиците на действителността — този подход характеризира до голяма степен изследването. Идеалът е синтез между материята и духа и

този синтез стои в основата на византийската концепция за властта. Посредничеството между земния и небесния свят се осъществява от монасите. Византийското монашество е представено като екзотично съчетание от морален ригоризъм, верска нетолерантност, политически радикализъм и греховни страсти. Монасите са фактор в политическия живот на империята, екстремистка групировка, „анархисти“ *par excellence*. Разделението на обществото на монаси и лаици носи в себе си противопоставяне, което се разгръща в пълна сила по време на христологичните спорове (V — VII в.), по време на иконоборството от VIII и IX в., на „исихасткия бунт“ през XIV в. и в борбите за и против унията със Запада. Авторът улавя противоречията, но и често се оплита в тях: каква е връзката между скитащите монаси-пустинници и богатите благоденстващи манастири, между грижата за болните и онеправданите и крайната нетолерантност (за пример е даден случаят с монаха Никон Метаноит, който през X в. вдъхновява и организира преследване на юдеите в Пелопонес)?

Дюселие стига до заключението, че въпреки заложените в него противоречия монашеството остава стълб на православието, защитник на религиозната и културно-политическата идентичност срещу посегателствата на „надменния“ латински запад и „безчестния“ ислямски изток. Монашеският ригоризъм остава много по-съзвучен с настроенията на обикновените ромеи през XIII — XV в. от всички опити за сближение с Римската курия и западните държави. Този ригоризъм е естествен отдушник на натрупани отрицателни емоции и на несъвместимост, така добре описана от калабриеца Варлаам през XIV в.⁴ За Дюселие схизмата от 1054 г. е до голяма степен ефимерна, а значението ѝ — традиционно пресилвано. Отчуждението между двата свята започва още в късната античност, но връзките между Рим и Константинопол не прекъсват след годината 1054-а. Едва Четвъртият кръстоносен поход нанася решителния удар в отношенията между Изтока и Запада, а 1204-а е всъщност годината на Великата схизма, на окончателното разделение между двата християнски свята.

Третият раздел, наречен „Властта на Бог на земята: държавата“, няма толкова оригинален характер. В него авторът продължава разглеждането на модела като идеална величина и неговото прилагане в практиката, като неведнъж споменава за неминуемото влияние на реалностите, които оказват определено въздействие върху съществуващата доктрина. В главите, посветени на императорската власт, нейните граници и идеологическа санкция, Дюселие до голяма степен следва идеите на Брейе, Дьолгер, Рънсиман, Трайтингер, Енслин, Сетън, Ервейлер, Караянопулос и др. Символ на модела, образът на императора носи в себе си кодирана противоречивост — той е образ Божии на земята, наместник на Логоса, равноапостолен и „тринайсети апостол“ (Ана Комнина)⁵ и същевременно човек, склонен към грешки

и слабости, разпънат на кръста на отговорностите. Харизматичната му власт е способна да се превърне в обикновена тирания. Коректив срещу една такава тенденция може да бъде църквата, както и всички православни поданици. “Свещената доктрина — пише Дюселие — се основава на простотата на догмата. Господ е пожелал редът в света да бъде такъв, какъвто е; ролята на християнина е да предпазва този свят от възможни революции и сътресения, било религиозни, политически или социални” (с. 87). Този традиционализъм обаче е прозрачен и, както става ясно от изложението на Дюселие, често подлаган на изпитания от самите си носители. В главата “Теокрация и революция” авторът разглежда интересния византийски феномен на оправдаване на всички (или почти всички) бунтове, детронации и цареубийства, които имат успех, доколкото този успех се дължи на “Божието благоволение”. Тиранът не е вече Божи, а дяволски образ и неговото сваляне от власт е богоугодно дело⁶. Така в рамките на консервативната византийска политико-идеологическа система се оправдава псевдореволюционизъм, който по принцип не подрива модела, а само неговите фигуранти. В отговор на тези опасни тенденции ромейските василевси и техният антураж изоставят изборното начало или го превръщат в карикатура на една отминала практика. Формирането на династичния принцип във Византия се осъществява бавно, но представлява сигурна тенденция. “Византия не позна никога истинското династично право на унаследяване, но династичният принцип се превърна в една доминираща практика” (с. 99).

В последната глава от този раздел, озаглавена “Идеалът на империята в света: мирът”, Дюселие оценява византийската политика като миролюбива, по-склонна към запазване на съществуващите граници, отколкото към експанзия. Тази характеристика на империята предизвиква противоречиви отзиви, доколкото е плод на политическа или етическа еквилибристика спорът за византийските кампании в Сирия и Армения, в Южна Италия, срещу България и Сърбия на Балканите — имат ли тези кампании експанзионистичен характер, или са обикновен и разбираем стремеж към възстановяване на старите граници на ромейския свят? Авторът прилага доводи в полза на “миролюбивостта” на империята, които имат морален характер и се лансират от християнската църква. В чисто практически план войната носи нещастия за обществото и трябва да бъде избягвана. Империята използва различни средства за ликвидиране на противника или опасността, познати и на съвременния свят — шпионаж, пропаганда, подкупи, психологическа война, поддържане на “пета колона” сред съседните народи и държави. В този дух са и съветите на Константин Порфирогенет към неговия син Роман в “За управлението на империята”. Войната представлява една страна на медала, а ромеите винаги търсят и другата. Дюселие напомня за тази “друга страна” във византийско-арабските отношения, поне до XII

в. — перманентното състояние на война не изключва мирните контакти, културния обмен, политическите съюзи, които създават на Византия отрицателния образ на “предателя” в очите на западните кръстоносци. Същевременно е твърде решително и малко преувеличено съждението на автора за липсата на кръстоносна идея — според него Византия не познава “свещената война”. Действително византийската дипломация показва забележим реализъм и практичност по отношение на всички свои съседи — християни, езичници и мюсюлмани, но на фона на грандиозния византийско-арабски двубой от VII — X в. и особено на фона на ентузиазираните кампании на императорите Никифор Фока, Йоан Цимисхи и Василий II на изток това твърдение звучи прекалено решително.

“Неподвижна икономика и общество?” — този въпрос-заглавие носи четвъртият голям раздел от книгата, посветен на социално-икономическия живот в империята. Първата глава визира географските и климатичните условия, които авторът характеризира като преимуществено неблагоприятни — според него след VII в. Византийската империя се ограничава в територии, които представляват най-суровата и неблагоприятна част от средиземноморския свят. Подчертава се и отрицателният “ефект на кръстопътя” — империята в по-голяма степен от западните средновековни държави е принудена да се отбранява срещу силни врагове в лицето на ислямските държавни образувания на изток, западните рицари и непресъхващия порой от “варварски” народи, който извира от безкрайните евро-азиатски пространства. Недотам благоприятните географско-климатични условия и перманентното състояние на война се изтъкват като съществени причини за слабозабележимия (в сравнение със Западна Европа след XI в.) демографски растеж. За най-съществен фактор на демографското задържане обаче авторът посочва съществуващия политико-идеологически модел и производните му структури. “Византия е свят на традициите — пише Дюселие, — където всеки растеж е забавен или блокиран от един почти органичен отказ от иновации; недосегаемостта на политическата и религиозна идеология кореспондира пряко с технологическия застой и социалната инерция” (с. 135). В този дух се разглежда развитието на византийското село като променлив свят, подчинен обаче на интересите на една строга фискална и праворегламентираща политика. Системата на обща данъчна отговорност и контролът върху придобиването на земя и работна ръка стагнират стопанството и забавят технологическите нововъведения, като поддържат ниска производителност. Тази концепция не е нова, но е представена от автора живо, с оценка на различните по посока тенденции. По отношение на византийския град се прилага подобна схема на изследване. Градът във Византия е здраво обвързан с античните традиции, но и със значително по-слаби възможности за развитие от средновековния град в Западна Европа. Проследявайки съдба-

та на старите източни градове, които остават в границите на Византийската империя (в Мала Азия и Северна Сирия), и на тези, които попадат в ръцете на мюсюлманите, Дюселие стига до идеята за почти идентичното развитие на едните и на другите. Прави се опит за типология на средновековния източен град и за дефиниране на неговата специфичност като резултат от промененото отношение между хората и градското пространство. Демографският упадък, разширените контакти между града и селото (често с размишаване на границите между тези понятия), хаотичният строеж, кварталният „локализъм“, свързан със съсредоточаването на живота около култовата постройка или кварталния пазар — това са все белези на тази нова специфичност. Градът все по-ясно се оглежда в селскостопанския си хинтерланд и все по-често се губи в него. Упадъкът на големите антични градове е в пряка връзка с нарушената система на централизирано изхранване на многобройното население. Идеите на Дюселие в тази посока са доразвити от Дюрлиа, според когото демографската криза, достигнала зенита си през VII в., засяга повече градовете, отколкото селските райони, и се дължи на една специфична промяна на „бюджетния приоритет“ — изхранването на градовете като задължение преминава на втори план пред грижите за войската⁷. Според Дюселие обаче намесата на държавата в икономическия живот на градовете не бива да се преувеличава: регламентативният корпоратизъм има за цел поддържането на относително социално-икономическо равновесие (*equilibre*), което да предотврати пауперизацията на големи слоеве от градското население и да позволи ефикасен контрол върху натрупването на прекомерни богатства от отделни личности. Голямата търговия във Византия според автора е колкото реалност, толкова и химера. След края на XI в. италианските републики изземват от ръцете на ромеите търговската инициатива в Източното Средиземноморие. Византия не успява да устои на техния икономически натиск отчасти поради характера си на отворена търговска система, отчасти поради невъзможността да промени политическите структури и специфичния манталитет, които поставят бариера пред едно евентуално развитие по „венециански път“ на големите византийски градове. През XI в. авторът открива тенденция към обособяване и замогване на една „буржоазия“, която търси своя път към властта посредством столичните чиновнически кръгове, но тази тенденция е прекратена след идването на власт на династията на Комнините. За подобно съотношение между свободна инициатива и регламентация, но за по-късен исторически период пише и А. Лайу⁸. Според Г. Литаврин съществуват благоприятни предпоставки за превръщането на византийските пристанища в центрове на посредническа търговия и тези предпоставки са заложили в развитието на империята през X — XI в., но са прекъснати през следващите векове както по икономически, така и по политически причини⁹. Византийският флот преживява оче-

виден упадък след края на XI в., при това не без участието на самата централна власт. Ликвидирането на флота при Андроник II Палеолог е закономерен завършек на една отдавна съществуваща тенденция. През последните три века от своето съществуване Византийската империя е “болният човек”, който, притиснат от прогресиращия и алчен Запад и от османското нашествие — поредна авантюра на неуморимия ислямски експанзионизъм, склопва очи в момента, в който губи последното нещо, което е притежавал и истински ценил — земята си.

Какво е Атина пред Йерусалим? — с този въпрос Дюселие започва последния раздел от своята книга, озаглавен “Вечните ценности: културата”. Какво е Атина пред Йерусалим, или противоречивите отношения между езическото културно наследство и християнската вяра? Въпреки предназначено мнителното или направо пренебрежително отношение християните остават до голяма степен в плен на “елинските науки” и на античното образование (παιδεία), като го превръщат в преддверие (θύραθεν) на истинската наука, въплътена в Божието откровение. В областта на изобразителното изкуство тази традиция се запазва и в поствизантийския период, когато образите на античните философи украсяват нартекса на православните храмове. Авторът обръща изключително внимание на организацията на образованието, а настъпилите промени в него поставя в основата на една знаменателна акултурация между IV и VI в., когато античната култура прескача границите на своето аз и преминава в нещо качествено ново ако не по вид, поне по съдържание и смисъл. Системата на образованието е опорна точка в авторвата концепция за относителния дисконтинуитет и за метаморфозата на античната култура и цивилизация в една нова, византийска *par excellence*. Постепенното разширяване на държавния контрол върху организираното на частни начала муниципално образование е регистрирано в правните документи от времето на Юлиан и Теодосий I (IV в.), в *Codex Theodosianus* (V в.) и в Юстиниановото законодателство (VI в.) и обслужва едновременно интересите на църквата и на една нова прослойка от “специалисти”. Става дума за хора, често полуграмотни, които придобиват професионални знания, необходими за осъществяването на кариера в двореца, армията и данъчното ведомство, и пренебрегват класическото образование за ужас на представителите на традиционния елит от типа на ретора Либаний и на киренския епископ Синезий. Отиват си моралните ценности на цяла една епоха. В резултат от симбиоза между интересите на държава и църква се оформя, по думите на Дюселие, “тази култура, антична, но до голяма степен ампутирана едновременно като съдържание и като цели, която ни дава основание да говорим за раждането на една нова цивилизация, с право наричана византийска” (с. 205). Авторът обръща голямо внимание на годината 529-а и на затварянето на Атинската академия, което бележи края на един

свят и началото на нов, роден в нетолерантност, засилен бюрократизъм и склонност към обскурантизъм. Културният предел се свързва с управлението на Юстиниан I (527—565), както упадъкът на античната полисна цивилизация на изток — с бурния и “тъмен” VII в.¹⁰ Дюселие запазва донякъде добрия тон към прехваленото в редица исторически изследвания Юстинианово управление. “Не сравнявам Юстиниан с Хитлер, нито с когото и да било от съвременните ни псевдоидеолози: мерките от 527—529 г. просто легализират една стара тенденция” (с. 211). Впрочем Дюселие е любител на артистичния стил и на препратките към съвремението: да си припомним, че монасите той нарича анархисти, а Византия — “болния човек” край Босфора. Текстът е истинска плетеница (латинската дума *textum* означава тъкан, плетеница, строеж!) от тези, контратези, нюанси и цитати, които извеждат всяка глава към своя край, за да я свържат с другата, и всеки раздел — със следващия, в общия контекст на изложението.

В заключението авторът се спира на съдбата и значението на византийското наследство, на тази “Византия след Византия” според сполучливия израз на Н. Йорга. Ключовата дума е оправдаване (*justification*) и тя ни връща към поставения в началото въпрос за мястото на Византия в контекста на модерното мислене и за мястото на византийските изследвания в контекста на съвременната медиевистика. Доколкото византийската цивилизация е наследник на античната и библейската традиция едновременно¹¹, Дюселие смята, че Изтокът и Западът получават различен дял от това наследство след падането на Константинопол през 1453 г. Византийската империя остава вярна на ромейския си легитимизъм и не успява да се превърне в гръцка национална държава въпреки популярния от началото на XIII в. филелинизъм. Тази тенденция намира развитие в османския период, когато Цариградската патриаршия се утвърждава като една чисто гръцка институция. Идеята за Москва — трети Рим и за византийското наследство в Русия авторът разглежда резервирано като влияние не толкова в сферата на държавно-политическия модел, колкото в областта на духовния живот и на един специфичен менталитет. Отношенията между държава и църква в Русия след Иван Грозни се развиват по посока на ясно изразен цезаропапизъм, чийто краен резултат е превръщането на църквата в държавно ведомство. Във Византия църковната власт поддържа относителна самостоятелност, основана върху принципите на “симфонията”. Османската империя също носи духа на византизма, но влиянието е насочено към държавния апарат и социално-икономическите структури. Читателите ще останат учудени от авторската характеристика на Османската империя като най-толерантното общество в Европа до размириците от края на XVIII в.

И така, докато православният свят получава едно религиозно, ментално и църковно-организационно наследство, а Османската империя изпитва конкретни политически и икономически влияния, Западът възприема антично-

то наследство на Византия, елинистическия компонент на нейната култура. Дейността на Висарион и основаването на Библиотека Маркиана във Венеция, преподавателската дейност на един Варлаам през XIV в. и на личности като Димитър Халкокондил и Йоан Аргиропул през XV в., Платоновата академия на Козимо Медичи във Флоренция и гръцката печатница на Алдо Манучио във Венеция — това са само отделни епизоди от представлението, наречено италиански и европейски ренесанс, обогатен с текстове и духовни подтици от античността. Византийските бегълци от потъващия кораб, предимно униати, извършват делото, което по презумпция би трябвало да приключи със средновековната разделеност между елинизма и латинизма и да доведе до възстановяване на античната култура в нейния цялостен вид. Дюселие обаче не отговаря на въпроса до каква степен тази симбиоза се осъществява и дали европейският запад успява да промени отношението към източната си половина, или стената на разделението остава като показател на една стара вражда.

БЕЛЕЖКИ

¹ Lopez, R. S. *La naissance de l'Europe*. P., 1961.

² По-важните съчинения на Дюселие са: *Les Byzantins*. P., 1963; *Le Miroir de l'Islam*. P., 1971; *La Drame de Byzance. Ideal et echec d'une societe chretienne*. P., 1976; *Le Proche-orient medieval. Des Barbares aux Ottomans*. P., 1978, en collaboration avec B. Martin et M. Kaplan, reed. 1987; *La Facade maritime de l'Albanie au Moyen Age. Thessalonique*, 1981; *Byzance et le Monde orthodoxe*, en collaboration avec C. Asdracha, J.-P. Arrignon, M. Ballard, A. Carile, J. Ferluga et M. Kaplan, P. 1986; *L'Albanie entre Byzance et Venise*. L. Variorum, 1987.

³ Walter, Ch. *A New Look at the Byzantine Sanctuary Barrier*. — *Revue des Etudes Byzantines*, v. 51, P., 1993.

⁴ Barlaam. *Oratio pro unione habita*, MPG, cli, 1336: "...a difference of dogma does not so much divide the hearts of the Greeks from you as the hatred of the Latins which has entered into their spirit, as a result of the many and great evils which the Greeks have suffered from the Latins at various times, and are still suffering day by day" (цитира се по Nicol, D. M. *The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires 1204–1261*. — In: CMH, v. IV, part I, 1966.)

⁵ Комнина, Анна. Алексиада. М., 1965.

⁶ Караяннопулос, Й. Е. Политическата теория на византийците. С., 1992.

⁷ Durliat, J. *De la ville antique a la ville byzantine. Le probleme des subsistances*. Rome, 1990 (Collection de l'Ecole française de Rome 136).

⁸ Laiou-Thomadakis, A. E. *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II Palaeologus*. Cambridge (Mass). 1972.

⁹ Литаврин, Г. Г. Византийское общество и государство в X — XI вв. (Проблемы одного столетия: 976—1081). М., 1977.

¹⁰ Вж.: Hunger, H. *Reich der Neuen Mitte*. Wien — Köln — Graz, 1965. Вж. също: Mango, C. *Byzantium: The Empire of New Rome. History of Civilisation*. L., 1980.

¹¹ Guillou, A. *La civilisation byzantine*. P., 1974.

Димитър Димитров